

Małgorzata Wieczorek-Tomaszewska
mwtom@wp.pl
Katedra Europeistyki UJ
Katedra Technologii i Mediów Edukacyjnych (współpraca)
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
Kraków

Szkoła Toronto dawniej i dziś

W obrębie teorii komunikacji i krytyki literackiej **Toronto School** to przede wszystkim nowatorska szkoła myślenia, której zasady zostały opracowane głównie przez naukowców na Uniwersytecie w Toronto w latach 60. XX w. Odnosi się do kultury starożytnej Grecji jako źródła występowania zależności między systemem komunikacji a tworzeniem się psychologicznych i społecznych warunków powstawania organizmów państwowych i rozwoju cywilizacji.

Podstawę programową Szkoły ukształtowały poglądy zawarte w dziełach Erica A. Havelocka i Harolda Innisa w latach 30. XX w., rozwinięte przez Edmunda Carpentera Snowa, Northropa Fryea i Marshalla McLuhana [Menachem, Watson, 2007].

Teorie komunikacji stawiają Szkołę Toronto w jednym szeregu z takimi krytycznymi i społecznymi koncepcjami, jak szkoła marksistowska, szkoła frankfurcka i szkoła chicagowska. W XX w. model badań nad komunikowaniem masowym zdeterminowany dominującym, amerykańskim nurtem reprezentującym tradycję socjologii eksperymentalnej i empirycznej, pragmatyzmu społecznego i funkcjonalizmu [Szyszka, 2004] został zneutralizowany w latach 30. nurtem krytycznym. Nowy, tzw. *alternatywny paradygmat* [McQuail, 2008; Goban-Klas, 1999] wyrósł na tle konfliktu społecznego, który przyniosła rewolucja marksistowska i odwoływał się do niesprawiedliwości społecznej, liberalno-kapitalistycznego systemu komunikowania wyznaczonego przez ideologiczne i polityczne czynniki. Trzon nowych teorii stanowi refleksja nad komunikacją jako wyzwaniem rzuconym *niesprawiedliwemu dyskursowi* [Griffin, 2003].

Historia

W latach 50. na Uniwersytecie w Toronto (St. Michael's College), gdzie działał wybitny badacz mediów i komunikacji M. McLuhan, profesor literatury angielskiej na Uniwersytecie w Toronto, zrealizowany został interdyscyplinarny program badawczy *Changing Patterns of Language and Behaviour and The New Media of Communication* (*Zmienne wzorce języka i zachowań a nowe środki komunikacji*). Dwuletni plan badań obejmował dokonania naukowców z zakresu antropologii, ekonomii, psychologii i socjologii, które opublikowane zostały na łamach pisma *Explorations. Studies in Culture and Communications* (od 1960 r. *Explorations in Communication*). W trakcie projektu przeprowadzono wieloaspektową analizę procesu komunikowania, m.in. w kontekście rozwoju społecznego (Edmund Snow Carpenter), rynkowej gospodarki monetarnej (Tom Easterbrook), mentalnych uwarunkowań postrzegania rzeczywistości (Carl Williams),

a także społecznego oddziaływania mediów. Kierunek badań i ich wyniki zdecydowanie odbiegały od dotychczasowych teorii komunikacyjnych opartych na amerykańskiej szkole empirycznej [Bobek-Ostrowska, 2004] i jednoznacznie wskazywały na krytyczny odłam formujących się w Toronto koncepcji.

Działalność współpracujących wówczas z M. McLuhanem naukowców, takich jak Harold Innis, Eric Alfred Havelock, Northrop Frye i Edmund Snow Carpenter, obejmowała problematykę zaawansowanej teorii dziejów oraz komunikacji, która według nich była kluczem do przemian społecznych i transformacji. Szczególna aktywność naukowa ośrodka uniwersyteckiego od lat 50. określona została mianem Szkoły Toronto (*Toronto School of Communication Theory*). Nowa koncepcja, rozpropagowana w środowisku naukowym dzięki niezwykle interesującym, ze względu na innowacyjną perspektywę badawczą, wykładom i seminarium McLuhana, odbywającym się cyklicznie na wydziale St. Michael's College Uniwersytetu w Toronto, realizowana była dzięki dotacji prywatnej Fundacji Forda. W 1963 roku Uniwersytet w Toronto utworzył, ze względu na zaskakująco duże zainteresowanie środowiska uniwersyteckiego, odrębną jednostkę naukową – Centrum Kultury i Techniki (*Centre for Culture and Technology*), gdzie M. McLuhan realizował program Kultura i Technologia (*McLuhan Program in Culture and Technology*), który stał się częścią Uniwersytetu w Toronto na Wydziale Informacji (*Faculty of Information Studies*).

Wprowadzony w Centrum Kultury i Techniki Uniwersytetu w Toronto program nauczania, stanowił teoretyczną wykładnię Szkoły Toronto i realizował wytyczne zawarte w pracach M. McLuhana i innych teoretyków mediów. W założeniach programowych Szkoła Toronto wywodzi się z krytycznej koncepcji nowoczesnej komunikacji H. Innisa i jego ucznia M. McLuhana, którzy badali rolę i wpływ mediów na społeczeństwo pod względem gospodarczym, politycznym, antropologicznym i mentalnościowym. Obecnie program kontynuowany jest przez wybitnych przedstawicieli nauki, m.in. takich, jak Derrick de Kerckhove, Robert K. Logan i Barry Wellman.

W dniu 24 października 1963 r., aby zatrzymać M. McLuhana na Uniwersytecie w Toronto zainicjowano w Centrum Kultury i Techniki autorski *McLuhan Program in Culture and Technology* powierzając mu realizację projektu. Ze względu na mały budżet *Programu* i ciągłe trudności materialne nowy dyrektor zapowiadał koncentrowanie się na osiągnięciu tożsamości intelektualnej, przez stworzenie odpowiedniej atmosfery dla wszelkich nowatorskich i naukowych rozwiązań [<http://www.utoronto.ca/mcluhan>, 2010]. Seminaria, warsztaty, wykłady i inne imprezy naukowe odbywały się w miarę regularnie, epatując zainteresowanych autentyczną energią intelektualną. W relacjach uczestników tych wydarzeń przedstawiany jest obraz nocnych seminariów McLuhana, odbywających się w wypełnionej auli głównej uniwersyteckiego budynku Coach House, z siedzącymi na podłodze i na schodach zafascynowanymi słuchaczami, angażującymi się w podtrzymywanie dialogu, posiadającymi kontrowersyjne pomysły, pragnącymi zgłębić prawdę. Sala konferencyjna jest do dzisiaj ozdobiona przez mural kanadyjskiego artysty René Cera pt. *Pied Pipers All*, prezent dla *McLuhan Program* od wdowy po McLuhanie, Corinne McLuhan [tamże, 2010].

W czasie kierownictwa McLuhana zakres programowy seminariów był interdyscyplinarny, określony przez studia kulturowe zaangażowanych do projektu

naukowców. Byli to m.in. A. Bernholtz (architektura), dr dr D. Cappon, i E. Llewellyn-Thomas (medycyna), B. M. Carpendale i A. Porter (inżynieria), W. T. Easterbrook (nauki polityczne), C. Wilson (psychologia), H. Parker (design – Royal Ontario Museum) i E. Rogers (antropologia).

W ciągu dekady M. McLuhan poszerzył spektrum tematów i zaprosił do udziału polityków, biznesmenów, artystów, muzyków, nauczycieli, medialnych potentatów, absolwentów uczelni i studentów. W ten sposób uczynił Centrum Kultury i Technologii otwarte na wszelkie innowacje i dyskusje, osiągając niesamowitą dynamikę pracy intelektualnej. Po śmierci M. McLuhana w 1980 r., Centrum na Uniwersytecie w Toronto zostało zamknięte, ale po ogromnej, o światowym zasięgu, fali oburzenia, *McLuhan Program in Culture and Technology* wznowiono wprowadzając kontynuację i ciągłość metodologiczną opracowaną przez jego autora.

Wśród ludzi wzywających do kontynuowania dziedzictwa M. McLuhana na Uniwersytecie w Toronto byli m.in. reżyser Woody Allen, były gubernator Kalifornii Jerry Brown, premier Pierre Trudeau i pisarz Harry Boyle. Pierwszym dyrektorem na nowo powołanego Instytutu został uczonec, profesor nauk kognitywistycznych David R. Olson, w latach 1983-2008 profesor romanistyki Derrick de Kerckhove, a obecnie *Programem* kieruje wyłoniony spośród naukowych pracowników Uniwersytetu Zespół Dyrektorów. W 1994 roku *McLuhan Program* dołączono do Wydziału Studiów Informacyjnych jako odrębną jednostkę badawczo-dydaktyczną kontynuującą realizowany od 1963 r. projekt. Znani współcześni uczeni związani z Toronto School to wspomniani już Derrick de Kerckhove, Robert K. Logan i Barry Wellman oraz sympatyzujący z nią Manuel Castells, Denis McQuail, Don Tapscott, Neil Postman, Jean Baudrillard i wielu innych.

Fot. 2. Prof. McLuhan wśród swoich uczniów (1978–1979). Uniwersytet w Toronto, *McLuhan Program*. Źródło: www.utoronto.ca/mcluhan/marshal.htm [dostęp 15.05.2010]

Kontynuacja

Współcześnie *McLuhan Program* kontynuuje prekursorskie inicjatywy podjęte przez Marshalla McLuhana, które miały na celu zbadanie wpływu technologii na kulturę i społeczeństwo z perspektywy teoretycznej i praktycznej.

W tym celu *Program* oferuje kursy, prowadzi i wspiera badania, organizuje członków społeczności Uniwersytetu zainteresowanych interdyscyplinarnymi studiami komunikacji, kultury i techniki. Poprzez swoje międzynarodowe kontakty, ofertę seminariów i szkoleń oraz liczne publikacje o starych i nowych mediach *Program* służy jako globalne centrum integrujące badaczy na całym świecie, tworząc metodologiczny i naukowy rdzeń Szkoły Toronto. Do głównych założeń programowych prowadzonych tam obecnie działań należy:

1. *Promowanie i upowszechnianie osiągnięć „Toronto School of Communications” zainicjowanej przez Harolda Innisa, Erica Havelocka i Marshalla McLuhana. Tradycyjnie, McLuhan Program przede wszystkim koncentruje się na skutkach wprowadzenia technologii informacyjnych i komunikacyjnych. Dzisiaj, pod wpływem ogromnych zmian wpływających na wszystkie aspekty ludzkiego działania, Program ma na celu wykorzystanie myśli McLuhana i inspirowanie do poszerzania narzędzi badań wpływu nowych procesów na ludzi, kulturę i społeczeństwo.*

2. *Stworzenie forum dla wymiany poglądów wśród światowej społeczności naukowców, specjalistów i praktyków, którzy podzielają nasze zamiłowanie do tych badań.*

3. *Oferowanie szeregu stypendiów dla absolwentów Uczelni oraz specjalistycznych seminariów i kursów, które wspierają te wysiłki. Program przewiduje również związek pomiędzy University of Toronto a innymi instytucjami na całym świecie, na wszystkich szczeblach administracji, przemysłu, pedagogów, artystów i ogółu społeczeństwa [http://www.utoronto.ca/mcluhan, 2010].*

Instytut w ramach *McLuhan Program* oferuje, np. w roku akademickim 2009/2010, zajęcia prowadzone przez m.in. prof. D. de Kerckhove'a w ramach kursu Technopsychologii (*Umysł, media i społeczeństwo*), dr Twylę Gibson (*Teoria mediów, Wizualna komunikacja i kultura, Etyka informacji*) i innych równie wybitnych naukowców.

Placówka realizuje także innowacyjne projekty edukacyjne i inicjatywy kulturalne, m.in.:

- kursy wideo konferencji z Los Angeles Valley School dla Media Arts, Village PC3;
- społeczności on-line laureatów kanadyjskiego Millennium Excellence Awards, Hypersession;
- współpraca pedagogiczna on-line – oprogramowanie opracowane dla studentów Kanady, Włoch i Francji;
- projekt Global Village Square – połączenie on-line publicznych miejsc w Neapolu, Mediolanie, Paryżu i Toronto;
- projekt APXH (czyt. Arki), centrum badań i ekspozycja w Internecie alfabetu greckiego i jego pochodnych. Projekt zaproponowany greckiemu rządowi przez ambasadora Grecji UNESCO, włączony do oferty kulturalnej związanej z Igrzyskami Olimpijskimi w 2004 roku.

Naukowe ośrodki badawcze w ramach *McLuhan Program*:

- ICCI, Międzynarodowe Centrum (badania i rozwój) *Connected Intelligence*, w Lizbonie (Portugalia);
- Alforabit, centrum badań nad językiem technologii w Turynie (Włochy);
- Centrum kultury w Seulu (Korea Płd.).

Wyżej wymienione projekty i im podobne, składają się na całościowy obraz interdyscyplinarnych odniesień badań kulturowych *McLuhan Program* realizowanych w obszarze nauki przez przedstawicieli powiązanych naukowymi relacjami we Włoszech, Francji, Portugalii, Hiszpanii, Meksyku, Korei Płd. i Japonii, Holandii i innych krajach.

W Polsce w realizację międzynarodowych projektów naukowych *Programu* zaangażowane są Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Kolegium Europejskie im. Jana Pawła II w Gnieźnie. Kolegium w Gnieźnie to pierwszy w Polsce ośrodek badań zajmujący się problemem umiejscowienia i analizy człowieczeństwa w cyfrowej przestrzeni. Badania te owocują licznymi publikacjami, doktoratami oraz współpracą z Massachusetts Institute of Technology w Bostonie oraz z *McLuhan Program in Culture and Technology* w Toronto. Stypendystami *Programu* w ostatnim czasie byli: Alek Tarkowski – współzałożyciel Creative Commons Polska, koordynator społecznej części tego projektu z ramienia Fundacji *Otwarty Kod Kultury*, koordynator projektu tłumaczenia „Free Culture” na język polski, autor bloga *terminal.internetyki* [<http://terminal.n17.waw.pl>], doktorant Szkoły Nauk Społecznych (SNS) przy IFiS PAN, Junior Fellow w *McLuhan Program in Culture and Technology* na Uniwersytecie w Toronto oraz Paulina Starzyńska absolwentka Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych na Uniwersytecie UW i Podyplomowych Studiów Public Relations organizowanych przez UW i PAN w 2003 r., która odbyła czteromiesięczny staż w *McLuhan Program* na Uniwersytecie w Toronto.

W 2008 r. Marek Kaźmierczak, doktor Kolegium Europejskiego w Gnieźnie wygłosił wykład na Uniwersytecie w Toronto, w ramach zajęć fakultatywnych prof. D. de Kerckhove’a w *McLuhan Program: Umysł – Media – Społeczeństwo* nt. *Eros i Thanatos z perspektywy kultury masowej: Między imitacją a kopiowaniem*.

Spektakularnym wydarzeniem w naszym kraju stały się *Dni Nowych Mediów* (22-25 listopada 2008 r.) zorganizowane przez Uniwersytet Śląski w Katowicach, Instytut Nauk o Kulturze, Zakład Komunikacji Kulturowej i Koło Komunikacji Kulturowej, pod patronatem JM Rektora Uniwersytetu Śląskiego prof. zw. dr. hab. Wiesława Banysia. Gościem honorowym konferencji był profesor D. de Kerckhove, związany od 1983 r. z *McLuhan Program*. Pierwsza edycja konferencji poświęcona była wpływom myśli M. McLuhana i Szkoły Toronto na naukę o mediach. W interdyscyplinarnym projekcie wzięli udział przedstawiciele świata nauki i kultury związani z zagadnieniami komunikacji w aspekcie rozwoju technologicznego i społecznego. W powiązaniu z konferencją ukazała się książka pt. *Kody McLuhana. Topografia nowych mediów* [2009], zawierająca wybrane artykuły autorów biorących udział w *Dniach Nowych Mediów* oraz część złożoną z niepublikowanych tekstów D. de Kerckhove’a. Współczesna recepcja M. McLuhana w kontekście zagadnień dotyczących *społeczności sieciowych, Web 2.0, własności intelektualnej, otwartego oprogramowania, inteligencji sieciowej, nowej edukacji, demokracji*

medialnej, wikinonii (nowej globalnej ekonomii) oraz [...] innowacyjności w kulturze [<http://www.dninowychmediow.pl>, 2010] wskazała na niezwykłą aktualność koncepcji Szkoły Toronto i niewątpliwie wywołała w lokalnym środowisku intelektualne wzburzenie, podobne temu z początków lat 60. i 70. XX w. na Uniwersytecie w Toronto w *McLuhan Program in Culture and Technology*.

Współczesne Kody McLuhana*

Derrick de Kerckhove

Po śmierci Marshalla McLuhana w 1980 roku, nastąpiła krytyczna recepcja jego twórczości, która sprawiła, że nowatorskie idee znalazły kontynuację w wielu współczesnych tekstach [Loska, 2001]. Najwybitniejszym współcześnie przedstawicielem Szkoły Toronto jest Derrick de Kerckhove, profesor w Katedrze Romanistyki na Uniwersytecie w Toronto, na Wydziale Studiów Informacji i Wiedzy w Instytucie Media Design, doktor Socjologii Sztuki na Uniwersytecie w Tours (Francja). Związany z Centrum Kultury i Techniki w latach 1972-80 współpracował z M. McLuhanem przeszło dziesięć lat jako tłumacz, asystent i współautor. Wspólnie pracowali nad dwoma tekstami z zakresu kultury, techniki i biologii, *Understanding* (1984) oraz *McLuhan e la Metamorfosi dell'uomo* (1984). W kolejnych, samodzielnych publikacjach naukowych D. de Kerckhove kontynuuje analizę relacji między alfabetem, umysłem człowieka a cywilizacją (*The Alphabet and the Brain*, 1988; *La civilisation vidéo-chrétienne*, 1991; *Technology, Mind and Business*, 1991). W *Skin of Culture* (1995), który jest zbiorem esejów, wypowiada się na temat nowej rzeczywistości elektronicznej, w *Connected Intelligence* (1997) prezentuje badania w zakresie nowych mediów i inteligencji konektywnej. Niekonwencjonalne porównanie architektury i World Wide Web, przy użyciu analizy klasycznego tekstu Witruwiusza *De architectura* (20-10 w. p.n.e.), jako punktu wyjścia do rozpoczęcia podróży do *fascynującego świata Internetu*, zastosował w *Architecture of Intelligence* (2000). Porównywalny do projektu architektonicznego Internet – nowe medium w komunikacji i szerokie możliwości, jakie oferuje otwarty na innowacje świat TI, wsparty jest tradycją, która uświadamia i podtrzymuje ciągłość dziejową. Książka zdobyła ogromną popularność wśród czytelników, podobnie jak następne pozycje autora, tym razem, konsultowane z architektami P. Eisenmanem i A. Saggio w zakresie zarządzania i postrzegania technologii w przeszłości i obecnie (*La Conquista del Tempo, Zurigo La Carta di*, 2002), omawia w nich miejsca we współczesnej przestrzeni architektonicznej przekształcane przez Sieć i ekrany [<http://www.utoronto.ca/mcluhan/derrickdekerckhove.htm>, 2010].

Badania D. de Kerckhove'a dotyczące nowych mediów osadzonych w tradycyjnej kulturze, wspieranych przez innowacyjne technologie oraz ich wpływu na międzyludzką komunikację zyskały uznanie na całym świecie. Stanowią współczesną kontynuację zapoczątkowanych w Szkole Toronto przez H. Innisa i M. McLuhana prac nad określeniem współzależności między społeczeństwem a mediami, nad wskazaniem przeobrażeń

**Kody McLuhana. Topografia nowych mediów*. Red. A. Maj, M. Derda-Nowakowski. Wydawnictwo Naukowe ExMachina, Katowice 2009

społecznych, kultury i świadomości człowieka.

Kolejnym obszarem zainteresowań badawczych D. de Kerckhove'a jest edukacja i nowe sposoby kształtowania wiedzy. Dzięki prowadzonym przez niego na całym świecie warsztatom, w ramach programu *Konektywnej Inteligencji* (*Connected Intelligence*, 1997), organizowanych w formie wirtualnych, opartych na współpracy oprogramowania hipersesjach (*Hypersession*), zainicjowano prace nad kodowaniem danych (Emitting Media, ThinkTag) na standardowe edukacyjne i administracyjne instrumenty. Pomysł inteligencji konektywnej – globalnej, jako *sumy wielu inteligencji znacznie bardziej inteligentnej niż jedna osoba*, skłonił D. de Kerckhove'a do przewidywań kolejnego skoku ewolucyjnego naszego gatunku, tym razem w obrębie ludzkiego umysłu [de Kerckhove, 2001]. Fenomen Sieci Web 2.0 – podstawa warsztatowa współczesnego społeczeństwa oraz architektura Internetu – umożliwiają wieloaspektowe funkcjonowanie jednostki i grupy w obrębie nowych struktur kulturowych. Prowadzone badania koncentrują się na relacjach społecznych w obszarze Internetu, ewolucji struktur organizacyjnych w kierunku społeczności sieciowych, ich ideologii, odmienności orientacji, a także problemach *gender* w kontekście nowej świadomości użytkowników TI [de Kerckhove, 2001].

Ostatnia publikacja D. de Kerckhove (w przygotowaniu) *The Era of the Tag* będzie opisywała najnowsze trendy w rozwoju Internetu, a przede wszystkim fenomen Sieci Web 2.0 oraz inteligentną sieć semantyczną (*semantic Web*), ramach której przesyłane dane mogłyby być *rozumiane* także przez maszyny. To *rozumienie* polega na tym, że dane przekazywane są postaci, w której można powiązać ich znaczenia między sobą, a także w ramach odpowiedniego kontekstu [http://www.slideshare.net/new_media_days/connected-intelligence-1-presentation, dostęp 15.05.2010].

Zakończenie

Obraz Szkoły Toronto współcześnie, według jej monografów [Menachem, Watson, 2007], pełen jest kontrowersji i dylematów skupionych wokół antagonistycznych poglądów teorii neofunkcjonalistycznych, zwłaszcza aktualnych nacjonalistycznych wskazań wokół roli mediów w kontekście tożsamości i świadomości narodowej. Podejście technologiczne, które jest obecnie kontynuacją i uzupełnieniem hipotez McLuhana, koncentruje się na wykorzystaniu technologii komunikacyjnych w sytuacji zmienności i ewoluowania Internetu, dla potrzeb społeczeństwa obywatelskiego i społeczeństwa wiedzy, a przede wszystkim sprostanie wyzwaniom edukacyjnym oraz rozwijanie samoświadomości (np. w dziennikarstwie, socjologii, studiach kulturowych i psychologicznych). Autorzy monograficznego opracowania Szkoły Toronto, przedstawiając obecny stan badań prowadzonych w naukowych ośrodkach *McLuhan Program* nad komunikacją stwierdzają, że twórcy Szkoły mieli kilka bardzo ważnych idei do przekazania na temat technologii, mediów, polityki, zmiany kulturowej i nowoczesności. Nawet jeśli zmienił się cały kontekst komunikacji i współcześni naukowcy odeszli od wydzielonego pierwotnie zakresu nauki o komunikowaniu, to dzisiaj nadal aktualna jest McLuhanowska perspektywa spojrzenia na przestrzeń medialną – tę, którą odkryli w badaniach kulturowych *stojąc na barkach gigantów Toronto School* [tamże, 2007].

Literatura

- Carey James W.: *Marshall McLuhan: Genealogia i Legacy*.
<http://www.collectionscanada.gc.ca/innis-mcluhan/index-e.html> [dostęp 15.05.2010]
- Dobek-Ostrowska B.: *Podstawy komunikowania społecznego*. Wydaw. ASTRUM, Wrocław 2004
- Goban-Klas T.: *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 1999
- Griffin E.: *Podstawy komunikacji społecznej*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003
- de Kerckhove D.: *Inteligencja otwarta. Narodziny społeczeństwa sieciowego*. Wydaw. MIKOM, Warszawa 2001
- de Kerckhove D.: *Powłoka kultury. Odkrywanie nowej elektronicznej rzeczywistości*. Wydaw. MIKOM, Warszawa 2001
- Kody McLuhana. Topografia nowych mediów*. Red. A. Maj, M. Derda-Nowakowski. Wydawnictwo Naukowe ExMachina, Katowice 2009
- Loska K.: *Dziedzictwo McLuhana – między nowoczesnością a ponowoczesnością*. Rabid, Kraków 2001
- McQuail D.: *Teoria komunikowania masowego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007
- Menachem B., Watson R.: *The Toronto School of Communication Theory: Interpretations, Extensions, Applications*. University of Toronto Press, Toronto 2007
- Szyska C.: *Marksizm a komunikowanie*. „Mediator” 2004, nr 3
<http://knsd.pl/foto/3.pdf> [dostęp 15.05.2010]
- <http://www.dninowychmediow.pl> [dostęp 15.05.2010]
- [http://www.slideshare.net/new_media_days/connected-intelligence-1-presentation,
dostęp 15.05.2010]
- <http://www.utoronto.ca/mcluhan/> [dostęp 15.05.2010]
- <http://www.utoronto.ca/mcluhan/derrickdekerckhove.htm> [dostęp 15.05.2010]